

BARÁTH BÉLA LEVENTE

KORA ÚJKORI BIBLIAFORDÍTÁSOK*

A késő középkori kegyességi reformmozgalmak Európa-szerte felerősítették a vallásos buzgalmat, a Szentírás latin szövege mellett igény mutatkozott a nemzeti nyelvű bibliafordítások iránt is. Több európai nyelvre már ekkor lefordították a Bibliát, s legalább részleteket nyomtatásban is megjelentettek. Hazánkban két Prágában tanult huszita pap Pécsi Tamás és Újlaki Bálint az 1430-as években kezdett hozzá a teljes Biblia magyar fordításához. Munkájukból, ahogy a század egyéb fordítási kísérleteiből is, csak részletek maradtak ránk különböző kódexekben. A korabeli nemzeti nyelvű bibliafordításoknak közös jellemzője volt, hogy még a Vulgatát vették alapul. Ettől a ponttól a Biblia eredeti nyelvű szövegein alapuló, kiforrott stílusú anyanyelvi fordítások közreadásáig még hosszadalmas út vezetett.

Döntő fordulatot hozott, amikor a pogány szerzők művei kapcsán kidolgozott filológiai módszerek használatát a Vulgata-szövegére is kiterjesztették és felismerték, hogy az sok tekintetben eltér a héber és görög eredetitől. Erasmus hatására a humanista mozgalom gondolkodói között általánosan hirdetett igény lett, hogy a teológusoknak igemagyarázatuk során a Szentírás eredeti szövegeihez kell visszatérniük. A nemzeti nyelvű bibliafordítások készítésének és szélesebb olvasóközönséghez eljuttatásának igényét szintén Erasmus fogalmazta meg programszerűen. A Szentírás szövegével kapcsolatos aprólékos értelmező és fordító munka végső soron nem csak a bibliai nyelvek és kultúrák ismeretében, de a nemzeti nyelvek és kultúrák kibontakoztatásában is jelentős szerepet kapott.

A reformációs mozgalom legfontosabb indíttatásait Isten ekkor ismételtelen felfedezett Igéjéből nyerte. A reformátorok saját tevékenységüket is ehhez kapcsolódóan határozták meg, amikor azt leginkább „*evangélium hirdetésének*”, vagy éppen az „*evangélium napfényre hozatalának*” nevezték. Számukra a Szentírás jóval több volt, mint egy magasabb rendű erkölcsiség elsajátításának az eszköze. A „*Scriptura valde prima*” és a „*Sola Scriptura*” elvét hangsúlyozva azt képviselték, hogy az ember helyes istenismeretének és önismeretének forrása végső fokon Istennek a Bibliában adott kijelentése lehet.

Amíg az 1530-as évek magyar bibliafordításaiban még Erasmus közvetlen hatása mutatható ki, későbbiekben a reformátori törekvések veszik át a fő szerepet.

* A Debreceni Egyetem főépületében a DEENK által megrendezett *A magyar nyelvű Biblia-fordítás és a reneszánsz* kiállítás 2008. november 20-án elhangzott megnyitó beszédének szerkesztett és bibliográfiai hivatkozásokkal ellátott változata.

Munkásságuk nyomán a század következő évtizedeiben a legtöbb bibliai könyv lefordítására és kinyomtatására sor került. Annak ellenére azonban, hogy többen tervbe vették a teljes Biblia magyarra fordítását és megjelentetését – mint közismert – erre csak a század végén Vizsolyban kerülhetett sor. Károlyi Gáspár a Vizsolyi Bibliához írott előljáró beszédében – az egymásra ható humanista és a reformátori törekvések jegyében – a nemzeti nyelvű bibliafordítás jelentőségével kapcsolatos meggyőződését így summázza: „*Azt mondgyuc pedig hogy nem czac akarja Isten hogy az Papoc olvassác az Szentírást, és az község azoknac szájokból hallya, hanem aztis akarja hogy az ó és uy Testamentum könyvei minden nemzetségnek nyelvén legyenec, és azokat olvassác, hanyác vesséc mindenec (...) Mert az Isten egyaránt minden rendbéli embereket akar idveziteni.*”

A XVI. század magyar bibliafordítási és kiadási törekvéseknek a Tiszántúl északi része és azon belül is Debrecen is fontos központja volt. Nem csak a közvetett hatásokra gondolok, hogy Sylvester János, Károlyi Gáspár Szatmár megye szülőttei voltak. Hanem arra, hogy a századvég itteni református lelkészei: Méliusz Juhász Péter, Félegyházi Tamás, Gönci Fabricius György is jelentőset alkottak ezen a területen, és Debrecen városa is bőkezű mecénásnak bizonyult.

Azt, hogy a humanisták és reformátorok törekvései hazánkban is lassan kezdtek beérni mutatja, hogy a XVII. század első felében a lelkészek mellett, különösen a műveltebb nemesi és polgárosszonyok körében már szélesebb olvasó közönséget is nyert a magyar nyelvű Biblia. Ennek az igénynek a növekedését nemes asszonyok végrendeletei mellett a kor írói közül többek között Szenci Molnár Albert írásai is jelzik. Ő imádságoskönyve előszavában egy nagyszombati polgár feleségéhez címezve többek között ezt írta: „*szép dolog, midön az házi gazdánac külső hivatallya szerint, távollétében, az gazdaszszony az Sz. Bibliat czelédinec olvassa, és azockal is olvastattya ...*”¹

A korszak magyar nyelvű bibliafordításai és kiadásai iránt régóta megnyilvánuló érdeklődés az utóbbi három évtizedben látványosan felélélnkült és szép eredményekhez vezetett. A bibliofil közönség igényességének növekedésén túl köszönhető ez a kora újkori magyar könyv-, könyvtár-, és nyomdászattörténettel, irodalomtörténettel, egyháztörténettel, nyelvtörténettel stb. foglalkozó kutatók kitüntetett figyelmének is. Ezzel kapcsolatban legalább utalásszerűen érdemes felidéz-nünk a fontosabb publikációs eredményeket. 1990/91-ben a Vizsolyi Biblia 400 éves évfordulója kapcsán született számos kiváló írás.² Ezt követően a kutatásokra

¹ SZENCIMOLNÁRALbert: *Imadsagos Könyveczke*, (Heidelberg 1621, RMK I 514) ajánlólevelének szövegét idézi RMKT XVII/6, STOLL Béla (sajtó alá rend.) Bp., 1971, 491.

² Ezek közül számosat gyűjt össze a következő kötet: *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulóján*, BARCZA József (szerk.), Bp. 1990. Ld. még: BALÁZS László: *A Vizsolyi Biblia fordítóinak nyomában*, in *Theologiai Szemle*, Új folyam, 34(1991); 364–370; BORSA Gedeon: *A magyar Biblia és a hazai könyvnyomtatás*. In: *Theologiai Szemle*, Új folyam, 33(1990); FARKASDY Dezső: *A Károlyi-Biblia keletkezéséhez*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*,

ösztönző erővel hatott, hogy Kőszeghy Péter³ – és a gyűjteményét itt bemutató – Ötvös László⁴ szövegkiadó munkája nyomán, Vizsolyi Biblia mellett reprint kiadásban újra napvilágot látott a Hannai, az Oppenheimi, a Várad, a Leideni és az Aranyos Biblia⁵ is.

A kutatást ezeken túl új szintézisek, kérdésfelvetések, de akár váratlan felfedezések is jelentősen előrevitték és fontos írásokat eredményeztek. Itt elég csak Bottyán János⁶, Péter Katalin⁷, Szabó András⁸, Márkus Mihály⁹, Imre Mihály¹⁰,

94(1990)5/6, 700–710; SZABÓ András: Vizsoly a XVI. században. In: TENKE Sándor (szerk.) *Biblia és egyház. Tanulmányok D. Dr. Pákozdy László Márton tiszteletére 80. születésnapja alkalmából*, Bp., 1990, 21–30.; SZILÁGYI Ferenc: A Vizsolyi Biblia hatása a magyar irodalomban, in *Confessio*, 14(1990)3, 59–74.; NEMESKÜRTY István: *Magyar bibliafordítások Hunyadi János korától Pázmány Péter századig*, Bp. 1990; UŐ., *Biblia, szókincs, irodalom*, Bp., 1990; UŐ., *A bibliai örökség*, Bp., 1991.

³ SZÉKELY István: *Zsoltárkönyv*, Krakkó, 1548, – hasonmás kiadás, KŐSZEGHY Péter (kiad.), SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (bev. tan.), Bp., 1991 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 26.); KÁROLYI Gáspár, KÖLESÉRI Sámuel (revid.), *Szent Biblia... Várad-Kolozsvár, 1660–1661*, – hasonmás kiadás, KŐSZEGHY Péter (kiad.), PETRŐCZI Éva, SZABÓ András (bev.), Bp., 2002 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 36).

⁴ KÁROLYI Gáspár, SZENCI MOLNÁR Albert (revid.), *Szent Biblia... Hanau, 1608*, – hasonmás kiadás ÖTVÖS László (kiad.), Debrecen, 1998 (Nemzetközi Theologiai Könyv, 35); KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Magyar Biblia... Leiden, 1718 [1717]*, – hasonmás kiadás ÖTVÖS László (kiad.), Debrecen, 2000 (Nemzetközi Theologiai Könyv, 45); KÁROLYI Gáspár, SZENCI MOLNÁR Albert (revid.), *Szent Biblia... Oppenheim, 1612*, – hasonmás kiadás ÖTVÖS László (kiad.), Debrecen, 2002 (Nemzetközi Theologiai Könyv, 53); A szövegkiadásokhoz és biblia népszerűsítő tevékenységéhez kapcsolódó írásokat külön is összegyűjtötte és kiadta ld. ÖTVÖS László (szerk.): *A három magyar Biblia népszerűsítése, Tanulmányok, visszhangok, dokumentumok*, Debrecen, 2005.

⁵ KÁROLYI Gáspár, MISZTÓTFALUSI KIS Miklós (revid.), *Szent Biblia...* Amszterdam, 1695, – hasonmás kiadás OSZTOVICS Levente (kiad.), KIRÁLY László (szerk.), Békéscsaba, 1991.

⁶ BOTTYÁN János: *A magyar Biblia évszázadai*, Bp., 1982.

⁷ Ld. PÉTER Katalin: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században. In *Századok*, (1985)4, 1006–1027; ill. az ennek kapcsán keletkezett vita írásait: a *Theologiai Szemle*, Új folyam, 27(1985), 335. skk. ZSINDELY Endre: Egymással összefüggő és egymást kiegészítő jelenségek; BARCZA József – SZIGETI Jenő: A Szentírás jobb és pontosabb megismeréséért; FABINYI Tibor: A Biblia szerepe a protestánsok műveltségének kialakulásában; MÁRKUS Mihály: Bibliaolvasás a személyes kegyesség érdekében; FEKETE Csaba: Kezembe vészem, olvasom, és arról elmélkedem című írásait.

⁸ SZABÓ András: Tévedések és tévutak a Károlyi Gáspárral és a Vizsolyi Bibliával foglalkozó szakirodalomban. In: *OSZK Évkönyv*, 1980, 233–241; UŐ.: A Vizsolyi Biblia nyomdai kéziratának töredéke. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 523–527; UŐ.: A Vizsolyi Biblia lehetséges forrásai, a humanista latin bibliakiadások. In: *Theologiai Szemle*, Új folyam, 34(1991)1, 45–48.;

⁹ MÁRKUS Mihály: *Komáromi Csipkés György, Egyháztörténeti értekezés*, Bp., 1990.

¹⁰ IMRE Mihály: *A Vizsolyi Biblia egyik forrása: Petrus Martyr*, Debrecen, 2006.

Vásárhelyi Judit¹¹, Monok István¹², Molnár Antal¹³, P. Zvara Edina¹⁴ munkáira utalni. Az ő eredményeiknek nyilván ösztönző hatása volt azokra a szerzőre, akik további fontos részletek tisztázására vállalkoztak kora újkori magyar bibliafordításainkkal kapcsolatban.¹⁵

Az itt megrendezett Biblia-kiállítás anyaga dr. Ötvös László nyugalmazott református lelképásztor bibliagyűjteményének darabjait tartalmazza. A „Reneszánsz Éve” és „Biblia Éve”¹⁶ rendezvénysorozat mellett még két kevésbé emlegetett – a magyar bibliakiadásokhoz kötődő – évforduló is aktualitást ad. 400 éve 1608-ban jelent meg Szenci Molnár Albert revideáló munkája nyomán a Hanai Biblia, a Károlyi Biblia szövegének revízióját pedig éppen 100 éve 1908-ban végezték el utoljára.

¹¹ P. VÁSÁRHELYI Judit: Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns bibliafordításról. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 104(2000)5/6, 660–668.; P. VÁSÁRHELYI Judit: A Vizsolyi Biblia előljárobeszéde mint vitairat. In HELTAI János, TASI Réka (szerk.): „Tenger az igaz hitről való egyenlenségek vitatásának eláradott özöne...” *Tanulmányok a XVI–XIX. századi hitvitáiról*, Miskolc, 2005, 33–41.; P. VÁSÁRHELYI Judit: *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai. Előzmények és fogadtatás*, Bp., 2006 (Historia Litteraria, 21).

¹² MONOK István (írta és összeáll.): *A bibliai Rákócziak*, Bp., 2006.

¹³ MOLNÁR Antal: A horvát és a magyar katolikus bibliafordítás és a római inkvizíció. In: *Magyar Könyvszemle*, 118(2002)1, 24–37.

¹⁴ ZVARA Edina (kiad.): „Az keresztény olvasónak” *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások elő- és utószavai, ajánlásai a 16–17. századból*, Bp., 2003 (Régi Magyar Könyvtár, Források, 14).

¹⁵ SEBESTYÉN Árpád: Régi bibliafordításaink hatása nyelvünk fejlődésére. In: *Történelem, régészet, néprajz. Tanulmányok Farkas József tiszteletére*, Debrecen, 1991, 465–473; TENKE Sándor: Károlyi Gáspár és a Vizsolyi Biblia a szépmivességben. In: DANKÓ László (szerk.): „*Ex invisibilibus visibilia...*” *Emlékkönyv Dávid Katalin professzorasszony 70. születésnapjára*, Bp., 1993. 389–402.; SZAKÁLY Ferenc: A magyar nyelvű bibliafordítás terjedéséhez. In: BALÁZS Mihály et al. (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, Szeged, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 545–554.; GÖMÖRI György: Ismeretlen Szenci Molnár-vers a Hanai Biblia dedikációs példányában. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 104(2000)5/6, 751–754.; VADÁSZ Veronika: Ecsedi Báthory István bibliájáról. In: *Magyar Könyvszemle*, 119(2003)2, 211–217.; DIENES Dénes: Kit rejt az S. F. monogram? Gondolatok Petrus Martyr kommentárjának egy tulajdonosi széljegyzete kapcsán. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 8(2007)1, 216–219; MARGÓCSY Dániel: A Komáromi Csipkés Biblia Leidenben. In: *Magyar Könyvszemle*, 124(2008)1, 15–26.

¹⁶ A rendezvénysorozat alkalmából az OSZK-ban megrendezett bibliakiállítás katalógusát ld. HELTAI János, GÁBORJÁNI SZABÓ Botond (szerk.): *Biblia Sacra Hungarica. A könyv „mely örök életet ad”*, Bp., 2008.